

הסוגיא השלושים ותשע – 'בשמים (מג ע"א-ע"ב)

1. אמר רבי זירא אמר רבא בר ירמיה: מאימתי מברכין על הריח? משתעלה תמרתו.
א. מימרא בעניין ברכת הריח, ודין בה
2. אמר ליה רבי זירא לרבא בר ירמיה: והא לא קא ארח!
3. אמר ליה: ולטעמך המוציא לחם מן הארץ דמברך – והא לא אכל! אלא – דעתיה למיכל, הכא נמי דעתיה לארוחי.
4. אמר רבי חייא בריה דאבא בר נחמני אמר רב חסדא אמר רב, ואמרי לה אמר רב חסדא אמר זעירי: כל המוגמרות מברכין עליהן בורא עצי בשמים, חוץ ממושק שמן חיה הוא, שמברכין עליו בורא מיני בשמים.
ב. מימרא נוספת בעניין ברכת הריח, וקושיא מכרעת נגדה מברייטא
5. מיתיבי: אין מברכין בורא עצי בשמים אלא על אפרסמון של בית רבי, ועל אפרסמון של בית קיסר, ועל ההדס שבכל מקום!
6. תיובתא.
7. אמר ליה רב חסדא לרב יצחק: האי משחא דאפרסמון מאי מברכין עלויה?
ג. דיון אמוראי בעניין הברכה על הרחת שמן אפרסמון
8. אמר ליה, הכי אמר רב יהודה: בורא שמן ארצנו.
9. אמר ליה: בר מיניה דרבי יהודה דחביבא ליה ארץ ישראל, לכולי עלמא מאי?
10. אמר ליה: הכי אמר רבי יוחנן: בורא שמן ערב.
11. אמר רב אדא בר אהבה: האי כשרתא מברכין עלויה בורא עצי בשמים, אבל משחא כבישא – לא; ורב כהנא אמר: אפילו משחא כבישא, אבל משחא טחינא – לא; נהרדעי אמרי: אפילו משחא טחינא.
ד. מימרות נוספות בעניין ברכות הריח
12. אמר רב גידל אמר רב: האי סמלק מברכין עלויה בורא עצי בשמים.
13. אמר רב חננאל אמר רב: הני חלפי דימא מברכין עלייהו בורא עצי בשמים.
14. אמר מר זוטרא: מאי קראה – והיא העלתם הגגה ותטמנם בפשתי העץ.
15. אמר רב משרשיא: האי נרקיס <כצ"ל> דגינניתא מברכין עלויה בורא עצי בשמים, דדברא – בורא עשבי בשמים.
16. אמר רב ששת: הני סיגלי מברכין עלייהו בורא עשבי בשמים.
17. אמר מר זוטרא: האי מאן דמורח באתרוגא או בחבושא אומר ברוך שנתן ריח טוב בפירות.
18. אמר רב יהודה: האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזי אילני דקא מלבלבי, אומר: ברוך שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות להתנאות בהן בני אדם.

מסורת התלמוד

[1] אמר רבי זירא אמר רבא בר ירמיה: מאימתי מברכין על הריח? משתעלה תמרתו. ירושלמי ברכות ו, ו, י ע"ד. [4] אמר רב חסדא... כל המוגמרות... בורא עצי בשמים, חוץ ממושק... בורא מיני בשמים. ירושלמי ברכות ו, ו, י ע"ד. [5] אין מברכין... אלא על אפרסמון... ועל ההדס בכל מקום. השוו להלן, מג ע"ב (סוגיא מא, "סיכה", [1]). [10] אמר רבי יוחנן: בורא שמן ערב. השוו ירושלמי ברכות ו, ו, י ע"ד ("כיצד הוא או' על שמן ערב... אשר נתן ריח טוב בשמן ערב"). [13-14] אמר רב חננאל... בורא עצי בשמים... ותטמנם בפשתי העץ. השוו ירושלמי שם ("יצחק בר אבא בר מחסיה ורב חננאל... ותטמנם בפשתי העץ וכי עצים הן"). [14] והיא העלתם הגגה ותטמנם בפשתי העץ. יהושע ב, ו. [18] אמר רב יהודה... בני אדם. בבלי ראש השנה יח ע"א.

רש"י

על הריח של מוגמר. תמרתו קיטור העשן שמתמר ועולה. הא לא ארח לא הריח בו עדיין, ולא נהנה. מברכין עליהן בורא עצי בשמים ואף על פי שנשרף ואינו בעין אלא שהתימור עולה. חוץ ממושק מושג"א בלעז. שהוא מן חיה מן הרעי של חיה. מיתבי אין מברכין בורא עצי בשמים אלא על אפרסמון שהעץ עצמו בא לפנינו. של בית רבי ושל בית קיסר נקט הני משום שאינו מצוי אלא בבית מלכים ובעלי גדולה. ועל ההדס שבכל מקום והוא הדין לכל הדומה להם, שהעץ עצמו מריח בלא שרפה אלא דהדס שכיח, ודברו חכמים בהווה בכל מקום, ומוגמר לא מברכין אלא בורא מיני בשמים. משחא דאפרסמא מאי מברכין על ריחו. שמן אריצנו שהיה גדל ביריחו ועל שם הריח היתה נקראת יריחו, והוא פנג האמור בספר יחזקאל (כז) יהודה וארץ ישראל המה רוכליך בחיטי מנית ופנג כך ראיתי בספר יוסף בן גוריון. בר מיניה דרב יהודה אל תביא לי ראיה מדבריו בזו. כשרתא קושט. משחא כבישא שמן שבו טמון הקושט והשמן מריח מן הבושם שבתוכו. לא הואיל ואין נראה לעינינו אלא השמן. משחא טחינא שטחנו בו כשרתא. סמלק יסמין קורין לו בלשון ישמעאל, והוא מין עשב שיש בו שלש שורות של עלין זו למעלה מזו ושלשה עלין לכל שורה. חלפי דימא בושם שקורין אשפי"ג, והוא שבולת נרד, ועשוי כעין גבעולי פשתן, דאשכחן גבעולין דאיקרי עץ. נרקום חבצלת השרון, בהלכות גדולות. דגינניתא הגדל בגינה. סיגלי ויול"ש בלעז. חבושין קודוני"ש בלעז. להתנאות ליהנות.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

לפי משנתנו, ברכות ו, המזמן או המברך על היין לאחר המזון¹ "אומר על המוגמר", דהיינו מברך גם על המוגמר, הבשמים המונחים על גבי גחלים לאחר הסעודה כדי שהמסובין ייהנו מריחם.² הוזה אומר: כשם שמברכים ברכות הנהנין על פרות ומאכלים אחרים, כך מברכים לפני הנאה מכוונת מריחות. ואכן, מצאנו שלוש מחלוקות בעניין ברכת הריח כבר בימי בית שמאי ובית הלל, כלומר מימי הבית: (א) במשנה ברכות ח ה' ותוספתא ברכות ה' ל' נחלקו בית שמאי ובית הלל בסדר היסודות בהבדלה, וממחלוקת זו ברור שנהגו לברך על בשמים בשעת ההבדלה.³ (ב) בתוספתא ברכות ה' כט נחלקו בית שמאי ובית הלל בסדר הברכות כשאוחז בידו כוס יין וכוס שמן ערב להרחה.⁴ (ג) להלן, מג ע"ב (סוגיא מא, "סיכה", [1]), מובאת ברייתא ובה מחלוקת בית שמאי ובית הלל בעניין סדר הברכות כשאוחז בידו שמן ערב להרחה והדס להרחה.

שתי הברייתות האחרונות מובאות בסוגיא מא, "סיכה", להלן, ומסתבר שאף הן עוסקות בבשמים של הבדלה, כפי שנידון להלן.⁵ נראה, אפוא, שבימי הבית נהגו לברך על הבשמים אך ורק במוצאי שבת, כשם שמברכים על האור במוצאי שבת בלבד. לגבי הנאה ממזון קבע רבי עקיבא "אסור לאדם שיטעום כלום קודם שיברך", ולגביה שני גם "כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה מעל". לעומת ההנאה מאוכל לא נתפסו הריח והמרואה כהנאות שיש בהן ממש,⁶ ולכן לא ראו צורך לברך לפני כל הנאה והנאה מן הריח והמרואה, ודי היה בברכת שבח כללית פעם בשבוע למי שנתן ריח טוב בשמן ערב או בעצי בשמים ולמי שברא את מאורי האש.⁷ השוואת מעמד הריח למעמד המזון היא חידוש של האמורא רב הקובע בתחילת הסוגיא הבאה: "מנין שמברכין על הריח? שנאמר: כל הנשמה תהלל יה, איזהו דבר שהנשמה נהנית ממנו ואין הגוף נהנה ממנו – הוי אומר זה הריח" (סוגיא מ, "רב זוטרא בר טוביא אמר רב", [1]).⁸

אך גם אם בימי הבית נהגו לברך על הבשמים בשעת הבדלה דווקא, עד סוף תקופת התנאים החלו לברך על הבשמים גם בהזדמנויות נוספות. מתוספתא ברכות ה' לב – "היה עומד בחנות של בשמים כל היום אינו מברך אלא אחת. היה נכנס ויוצא נכנס ויוצא, מברך על כל אחת ואחת" – עולה שבירכו על בשמים גם בימות החול, ומן הברכה על המוגמר המוזכרת במשנתנו ניכר שבירכו על הריח בסופן של סעודות חגיגיות, לפחות בתום סעודות יום טוב.⁹

חויית ההרחה במוגמר היא חוויה משותפת – אין הבשמים מוחזקים קרוב לאף, אלא ריחם נודף בחדר וכל המסובין נהנים מהם יחד. אולי משום כך אחד מברך לכולם, אף על פי שאין מדובר בצורכי סעודה, כפי שעולה ממשנתנו.¹⁰ ברם אם כן הדבר, יש לשאול מאימתי מברכים על המוגמר – האם מברכים עליו מיד בעליית תמרתו, דהיינו עם הנחתו על גבי הגחלים, עוד בטרם נדף הריח לאפיהם של המסובים? או שמא אין מברכים על המוגמר עד שיריחו בו ממש, כדין שאר הבשמים שמחזיקים אותם קרוב לאף ומברכים עליהם סמוך לפני ההרחה או בשעת

1 ראו לעיל, הדיון בסוגיא לח, "מזמן לברכה", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה".

2 ראו להלן, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המוגמר".

3 ראו גם ירושלמי ברכות ח א, יב ע"א; שם ח ה, יב ע"ב; בבלי ברכות נב ע"ב; פסחים קג ע"א.

4 ברייתא זו מובאת גם בירושלמי ברכות ח ה, יב ע"ב, ולהלן, מג ע"ב (סוגיא מא, "סיכה", [5]). ראו הדיון בסוגיא ההיא, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה".

5 ראו להלן, הדיון בסוגיא מא, "סיכה", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה" ועיוני הפירוש לפיסקא [5] שם.

6 "הריח והמרואה והקול אין בהן מעילה" (ירושלמי סוכה ה ג, נה ע"ב; השו"ב בבלי פסחים כו ע"א).

7 לדברינו ייתכן שהטעם לברכת המאור במוצאי שבת המובאת בבראשית רבה פרשה יא, סימן ב, ובבבלי פסחים נג ע"ב, שתחילת בריאתו במוצאי שבת, הוא טעם משני, או שקבעו ברכה על ההנאה מן המאור במוצאי שבת משום שתחילת בריאתו בכך, ואגב ברכה זו תיקנו גם ברכה על ההנאה מן הריח. גם הטעם השגור בפי חוקרי התלמוד לברכת הבשמים במוצאי שבת שהבדלה על הכוס הונחה לכתחילה במסגרת ברכת המזון שבסוף הסעודה שאכלו לפני צאת השבת (ראו י' תבורי, פסח דורות [לעיל, סוגיא כא הערה 2], עמ' 146-149, וציונים שם בהערות 74-75), והברכה על הבשמים היא היא הברכה על המוגמר בסוף סעודה זו, אינו מוכרח לדברינו, אם כי נראה שההנחה שהבדילו על הכוס ברגיל בימי הבית במסגרת ברכת המזון נכונה.

8 ראו להלן, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: ברכת הריח בבבלי".

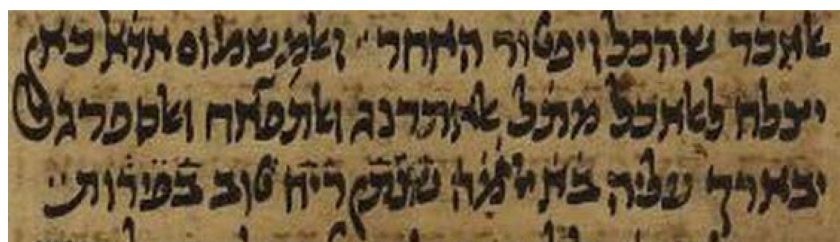
9 כפי שיתברר להלן מסתבר שאפילו בבתי העשירים שימש מוגמר בגמר הסעודה לעתים רחוקות בלבד, ואף בבית רבן גמליאל נהגו במוגמר בעיקר ביום טוב; ראו להלן, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המוגמר", והערה 35 שם.

10 ראו דברי י' קאפח על הירושלמי ברכות ו ו, י ע"ד שהבאנו לעיל, בדיון בסוגיא לח, "מזמן לברכה", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה", והפניה בהערה 8 שם.

ההרחקה? ואם האפשרות השנייה היא הנכונה, כיצד ניתן לראות במוגמר חוויה משותפת שאחד מברך עליה לכולם? הרי הריח נודף לאטו לאורך החדר, ומן הסתם יש המריחים בו כמה שניות לפני המזמן ש"אומר על המוגמר", ויש המריחים בו כמה שניות אחרי המזמן! על כך משיב רבי זירא בשם רבא בר ירמיה "משתעלה תמרתו", דהיינו מיד עם הדלקת האש ותחילת עישונו [1]. כיוצא בזה מצאנו בירושלמי ברכות ו, י ע"ד: "ר' זעיר' בשם רב ירמיה מוגמר כיון שהעלה עשן צריך לברך". בסוגיא שלנו בבבלי יש המשך לדברים אלו.¹¹ רבי זירא – שמסר את הדברים מפי רבא בר ירמיה – הקשה לרבא בר ירמיה כששמע את המימרא לראשונה: הרי עדיין לא הריח בו [2], ורבא בר ירמיה השיב לו שדין ברכת הריח כדין ברכות הנהנין על אכילה ושתייה: הברכה קודמת להנאה [3], וזאת בעקבות החידוש של רב המשווה בין ברכת הריח לשאר ברכות הנהנין.

נוסח הברכה על המוגמר או על הבשמים אינו מוזכר בשום מקום בספרות התנאים, ובסוגיא שלנו עוסקים אמוראי בבל בברכות הריח השונות המשמשות לפני הרחת סוגים שונים של בשמים: "בורא עצי בשמים" על "כל המוגמרות"¹² ו"בורא מיני בשמים" על המוסק שמקורו בחי [4], "בורא שמן ארצנו" או "בורא שמן ערב" על שמן אפרסמון [7-10], "בורא עצי בשמים" על שמן מבושם בדרגות עיבוד שונות [11] ועל בשמים המופקים מן הצומח [15-16], "ברוך שנתן ריח טוב בפרות" על פרות בשמים" על בשמים נוספים המופקים מן הצומח [15-16], "ברוך שנתן ריח טוב בפרות" על פרות שמריחים אותם [17], וברכה מיוחדת על הנצת עצי פרי [18].

לעומת הברכות הללו שבפי אמוראי בבל, הברייתא המובאת בפיסקא [5] – שמן הסתם מוצאה בארץ ישראל – קובעת שאין מברכים¹⁴ אלא על אפרסמון והדס. מברייתא זו מקשים על האמוראים שקבעו שמברכים על "כל המוגמרות", ולפי נוסח כ"י מינכן והדפוס, שהוא הנוסח המקורי, קושיא זו נתפסת כמכרעת, ועמדת האמוראים נדחית [6].¹⁵ נמצא שאין מברכים על הריח באופן כללי, אלא רק על ריחם של האפרסמון וההדס.

נוסח ארץ ישראל "שנתן ריח טוב בפירות". קטע שטראסבורג 4076/17, קטע הלכתי עם מעט ניקוד בבלי

אפרסמון והדס

נראה פשוט שאפרסמון כאן פירושו שמן אפרסמון. כבר ראינו שבימי בית הלל ובית שמאי עסקו התנאים בסדר הקדימה של הברכות על שמן ערב והדס, ואף בברייתא זו נראה שאפרסמון והדס היינו שמן אפרסמון והדס. ואכן, סתם בושם בארץ ישראל הוא שמן אפרסמון,¹⁶ המכונה בלסם,

11 ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקאות [2-3].

12 ראו להלן, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המוגמר".

13 כך נראה לפרש, ולא כפי שמקובל שמברכים על הפרחים והצמחים כשהם בעין; ראו להלן, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: ברכת הריח בבבלי".

14 אם כי לא בנוסח זה בדיוק; ראו להלן, סוף המדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: אפרסמון והדס".

15 לשינוי הנוסח ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקאות [4-6].

16 אין קשר בין האפרסמון של חז"ל לעץ המניב פרות כתומים אכילים בימינו (diospyros kaki) ומכונה בימינו "אפרסמון" על סמך הדמיון לשמו האנגלי של העץ, persimmon, מילה שמוצאה בשפה האלגונקוויית האינדיאנית. שמו המדעי של עץ הבלסם, הצרי המקראי והאפרסמון של חז"ל, הוא commiphora opobalsamum. ראו י' פליקס, עצי בשמים יער ונוי, ירושלים תשנ"ז, עמ' 37.

מילה לועזית שמוצאה ככל הנראה במילה העברית בושם.¹⁷ את תעשיית שמן האפרסמון, הייחודית לאזור ים המלח בארץ יהודה, תיאר בפרוטרוט הסופר הרומי פליניוס הזקן. נביא כאן מדבריו:

אין בושם אשר ישווה לבלסם. הארץ היחידה שהוענק לה צמח זה היא יהודה, בה גדל לפנים הבלסם בשני גנים, שהיו שייכים למלכות... עץ הבלסם נתון כיום לשלטון רומי ומשלמים עליו מס... היהודים כילו את זעמם על צמח זה, כפי שעשו לגבי חיי עצמם, אך הרומאים הגנו עליהם... כעת מגדלים אותם למען המלכות ואף פעם לא הגיע לשפע כזה...

חורצים בה חריץ בעזרת זכוכית, אבן או סכין עשויה עצם... עושים את החריצים שלש פעמים במשך הקיץ ואח"כ גוזמים אותו. קיים שוק אף לענפים... ענפי הגיזום מספקים את 'בלסם העץ', מרתיחים אותם בשמני בושם, שברקחת הבושם תפסו את מקומו של המוהל (הנוטף מן העץ) עצמו. אף הקליפה משיגה מחיר ומשמשת ברקחת תרופות. ברם הנוטף הוא היקר ביותר, שני לו הזרע, מקום שלישי יש לקליפה, הנמוך ביותר הוא העץ.¹⁸

גידול בושם באזור ים המלח, מפת מידבא, מאה ו-1 לספירה

לפי המשך הסוגיא שלנו מברכים על שמן אפרסמון "בורא שמן ארצנו" או "בורא שמן ערב", אך כפי שנראה להלן, מן המקבילה לסוגיא שלנו בירושלמי ברכות ו, י ע"ד עולה שלדעת רוב האמוראים אף על שמן אפרסמון מברכים "אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים" (המקבילה הארץ-ישראלית ל"בורא עצי בשמים"), משום שמוצאו מן העץ. לכן נראה פשוט שאף בברייתא המובאת בבבלי [5] אפרסמון היינו שמן אפרסמון, ולא כדברי רש"י שמדובר בהרחה בעץ המובא לפניו בעין.¹⁹

כפי שנראה להלן, המקבילה בירושלמי לסוגיא שלנו עוסקת אך ורק בברכה על שמן ריחני,²⁰ וייתכן שאף המוגמר המוזכר במקורות התנאים היה שמן ריחני שחומם או נשפך על גבי גחלים.²¹ נמצא שכל המקורות הארץ-ישראליים העוסקים בברכות הריח עוסקים בשמנים ריחניים – ובפרט

בושם האפרסמון בצורותיו השונות הנוזליות שבו בישמו בין היתר את הידיים ואת השיער – ועל ההדס כשהוא בעין. ההדס שימש בארץ ישראל לקישוט ולהרחה כשהוא בעין, כפי שעולה מכמה מקורות,²² ולכן בניגוד לאפרסמון, על ההדס מברכים כשמריחים את הענף או את העלים כשהם בעין.²³

בריייתא זו מוסרת נאמנה את תורת התנאים הארץ-ישראליים בכל הקשור לברכת הריח. אף על פי כן ניכר שהבריייתא, "אין מברכין בורא עצי בשמים אלא על אפרסמון של בית רבי, ועל

17 ראו Oxford English Dictionary, s.v. balsamum; I. Loew, *Die Flora der Juden*, Band I, pp. 299-304 (לעיל, סוגיא ד הערה 11); ד' גייגר, בתוך: ש' קרויס, תוספות הערוך השלם (לעיל, סוגיא א הערה 52), עמ' 60, ערך "אפרסמון", וציונים שם; פליקס, שם, עמ' 44-45, וציונים שם בהערה 49.

18 פליניוס, תולדות הטבע יב, 111-118, בתרגום י' פליקס, מתוך ספרו, שם, עמ' 49-52.

19 רש"י ברכות מג ע"א, ד"ה מיתבי. בעקבות פיסקאות [8-4] בסוגיא שלנו הניח רש"י בצדק שלפי הבבלי אין מברכים על החרת שמנים "בורא עצי בשמים" אלא "בורא שמן ארצנו/ערב", וכדי שלא להרבות במחלוקות פירש שהאפרסמון שבברייתא היינו עץ האפרסמון כשהוא בעין. ברם נראה פשוט שלפי המקורות הארץ-ישראליים – ברייתא זו המובאת רק בבבלי וסוגיית הירושלמי – מברכים על החרת שמן ערב המופק מן העץ את ברכת עצי הבשמים. אך יש לציין שפליקס שם, עמ' 45, מאמץ את העמדה של רש"י, ובהערה 53 שם אף מפנה לדברי פליניוס, שם, המציין את מחיר שמן האפרסמון ומחיר עצי האפרסמון לחוד, מה שמוכיח לדעת פליקס "שימוש בזמורות האפרסמון". ברם לפי התיאור של פליניוס עצמו שם, שאותו הבאנו לעיל, זמורות אלו לא שימשו להרחה כשהן בעין, אלא נוצר מהן נוזל על ידי בישולן בשמני בושם אחרים.

20 מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המקבילה בירושלמי".

21 מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המוגמר".

22 תוספתא סוטה טו ח; ירושלמי ברכות א ב, ב ע"ד; סוכה ג יד, ג ע"א; עבודה זרה א ד, ד ע"א; בראשית רבה פרשה נט, סימן ד.

23 אין לומר ש"ההדס" בברייתא פירושו אף הוא שמן הדס, כמו "אפרסמון", שכן שמן הדס אינו מתועד כלל במקורות ארץ-ישראליים, ואף בבבלי הוא מתועד רק בתערובת סבון בשם בראדא (שבת נ ע"ב); ראו M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, (לעיל, סוגיא ג הערה 3).

אפרסמון של בית קיסר, ועל ההדס שבכל מקום" [5], לא הגיעה לידינו בצורתה הארץ-ישראלית המקורית, ויעידו על כך העדים הבאים:

1. לפי המקבילה לסוגיא שלנו שבירושלמי ברכות ו, ו, י ע"ד,²⁴ בארץ ישראל לא בירכו "בורא עצי בשמים" אלא "הנותן ריח טוב בעצי בשמים". נמצא שנוסח הברכה כפי שנמסר בברייתא שבבבלי הוא תוספת בבלי.

2. קשה לומר שהלשון "על אפרסמון של בית רבי ועל אפרסמון של בית קיסר ועל ההדס שבכל מקום" יצא מפי תנאים שפעלו בארץ ישראל. מלשון זה משתמע שהמוזמנים לבית הקיסר ולבית רבי מברכים על האפרסמון, ואילו במקומות אחרים אין מברכים אלא על ההדס. אך פשוט הוא שיהודי ארץ ישראל לא ביקרו בבית הקיסר; הלה לא היה בארץ ישראל כלל. אין ספק שהביטוי "אפרסמון של בית קיסר" מתייחס לדברים שציין פליניוס: שני גני האפרסמון היחידים ביהודה היו בבעלות הקיסרות הרומית, ורק מהם ניתן להפיק שמן אפרסמון אותנטי. בהמשך דבריו בתולדות הטבע שם עוסק פליניוס בפרוטרוט בזיופים שונים של שמן האפרסמון,²⁵ וברור ש"אפרסמון של בית קיסר" בא למעט "בלסם" או "אפרסמון" מזויף, המופק מצמחים אחרים, שאינם עצי האפרסמון הגדלים בבית קיסר. נמצא שאין מקום למילים "על אפרסמון של בית רבי", שכן גם שמן האפרסמון של בית הנשיא היה מ"בית קיסר". מגיה בבלי שלא ידע שגידול האפרסמון האותנטי התרחש רק ב"בית קיסר" הוסיף את המילים "על אפרסמון של בית רבי", בין משום שהתקשה להבין אימתי מריחים יהודים אפרסמון בבית הקיסר ובין משום שביקש להשוות את מעמד בית רבי לבית הקיסר.

מכיוון שגם המילים "שבכל מקום" המתארות את ההדס מבוססות על ההנחה שעל האפרסמון מברכים רק כשמריחים אותו בבתים מסוימים, ניכר שאף הן חלק מן התוספת הבבלי. נראה, אפוא, שהנוסח המקורי של הברייתא הארץ-ישראלית לא כלל את נוסח הברכה הבבלי ואת המילים "על אפרסמון של בית רבי" ו"שבכל מקום" אלא היה: "אין מברכין אלא על אפרסמון של בית קיסר ועל ההדס" – שמן אפרסמון שהריחו בו או סכו בו את הידיים או את השער, והדס שבו נהגו להריח כשהוא בעין. החידוש איננו שמברכים דווקא ברכה זו או אחרת על בשמים אלו, אלא שמברכים בכלל על מינים אלו ועליהם בלבד.²⁶

נמצא שהתפיסה הארץ-ישראלית הייתה שונה מן התפיסה הבבלי: בעוד שרב ואמוראי בבל ראו בברכת הריח ברכת נהנין לכל דבר, שאותה חייבים לברך לפני כל הנאה מן הריח,²⁷ בארץ ישראל ראו בה ברכה מיוחדת על השמן וההדס שבהם נתברכה ארץ ישראל.²⁸

המוגמר

שני מקורות מקשים לכאורה על ההנחה של הברייתא [5] שהתנאים בירכו רק על ריחם של שמן האפרסמון ושל ההדס. לפי תוספתא ברכות ה לב – "היה עומד בחנות של בשמים כל היום אינו מברך אלא אחת. היה נכנס ויוצא נכנס ויוצא, מברך על כל אחת ואחת" – עולה לכאורה שבירכו על בשמים בכלל. ברם ניתן בנקל לפרש שבחננויות בשמים מכרו ברגיל בין היתר שמן אפרסמון ו/או עלי הדס ריחניים, ודווקא עליהם בירכו. יותר קשה להסביר את ההלכה שבמשנתנו, ברכות ו, ו, שלפיה מי שמברך ברכת המזון "אומר על המוגמר". מהו אותו מוגמר? רש"י על המשנה פירש שמדובר ב"אבקה רוכלין" שהניחו על האש במחתות לריח טוב, ואם באבקה מדובר, אזי אין זה שמן אפרסמון ולא הדס כשהוא בעין, ואף אם ייתכן שאבקה זו כוללת

24 ראו מובאה להלן, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המקבילה בירושלמי".

25 פליניוס, תולדות הטבע יב, 122-119; ראו תרגום אצל פליקס (לעיל, הערה 16), עמ' 52-53.

26 השו"מ' בנובין, תלמוד האיגוד: מאימתי קורין את שמע (לעיל, סוגיא א הערה 5), עמ' 594-597, על מימרת רב בבבלי ברכות יב ע"א, "כל שלא אמר אמת ויצבי שחרית ואמת ואמונה ערבית לא יצא ידי חובתו".

27 ראו להלן, הדיון בסוגיא מ, "רב זוטרא בר טוביה אמר רב", עיוני הפירוש לפיסקא [1].

28 הברל זה ניכר גם בנוסח הברכה: בבבלי בירכו "בורא עצי בשמים" וכיוצא בזה, בנוסח ברכות הפרות, ואילו בארץ ישראל בירכו ברכת שבח לקב"ה "אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים" וכיוצא בזה. ראו להלן, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המקבילה בירושלמי".

עלי הדס כתושים ושמן אפרסמון, אין נראה שהוא מורכב רק מהדס ואפרסמון. בבבלי שבת יח ע"א מפרש רש"י שמוגמר הוא "לבונה ומיני בשמים נותנין על האש".

אך אין הכרח לפרש כרש"י שהמוגמר שהונח על האש היה אבקה. רש"י ראה לנגד עיניו את קטורת הסמים שהייתה במקדש ולכן הניח שאף המוגמר של חז"ל היה בצורת אבקה, אך אין לכך עדות של ממש במקורות. לפי תוספתא שבת א כג, "נותנין מוגמר על גבי גחלים ערב שבת עם חשכה", ולפי משנה ביצה ב ז בית רבן גמליאל היו "מניחים" את המוגמר ביום טוב, וחכמים אסרו לעשות כן. אילו היה מדובר באבקת רוכל היינו מצפים שיפזרו את הבשמים ישירות על גבי הגחלים כדי שתעלה תמרתם. אך במקבילה להלכה זו שבתוספתא ביצה ב יד שנוי:

של בית רבן גמליאל היו מכניסין את המוגמר במגופה. אמ' ר' לעזר בי ר' צדוק: פעמים הרבה אכלנו בבית רבן גמליאל ולא ראיתם שהם מכניסין את המוגמר במגופה, אלא ערדסקאות מעשנין מערב יום טוב, כשאורחין נכנסין היו פותחין אותן. אמרו לו: אם כן אף בשבת מותר לעשות כן.

נראה שיש לדייק מן ההלכה שבתוספתא שהמוגמר היה שמן ריחני נוזלי שהוכנס לחדר בתוך כלי, והונח או נשפך על גבי הגחלים. לפי התנא קמא בתוספתא "של בית רבן גמליאל היו מכניסין את המוגמר במגופה", ולפי רבי אליעזר ברבי צדוק לא היו עושין כן, אלא "ערדסקאות מעשנין מערב יום טוב, כשאורחין נכנסין היו פותחין אותן". דברי רבי אליעזר ברבי צדוק מובנים: כפי שהראה ליברמן, יש להעדיף את גירסת המקבילה בירושלמי ביצה ב ז, סא ע"ג, "פרדיסקאות", ארגזים.²⁹ לפי רבי אליעזר ברבי צדוק, של בית רבן גמליאל היו מעשנים בשמים בתוך ארגזים מערב יום טוב, ופותחים אותם בפני האורחים. אך מה פשר הנוהג המתואר על ידי תנא קמא בברייתא זו לפי נוסח התוספתא והירושלמי, "מכניסין את המוגמר במגופה"? הפרשנים והלקסיקוגרפים התקשו לפרש את המילה "מגופה" כאן,³⁰ שכן מגופה בכל מקום פירושה פקק או מכסה של חבית.³¹ כיצד מכניסין את המוגמר במכסה של חבית, ומדוע מנגיד רבי אליעזר ברבי צדוק בין זה לבין הבאת פרדסקאות שהוכנו מערב יום טוב ופתיחתן ביום טוב?

נראה שיש לפרש את הברייתא הזאת על פי הלכה אחרת בתוספתא, ידים א ו: "מגופה שהתקינה לכלי נוטלין הימנה לידיהם".³² דרכם הייתה לעשות חלל במגופה של חבית כדי שתשמש גם ככלי בפני עצמו המחזיק נוזלים. גם כאן נראה שלפי התנא קמא המגופה בבית רבן גמליאל הותקנה לקבלת נוזלים, והניחו בה **בשמים נוזליים**, כגון שמן אפרסמון. את המגופה הזאת הכניסו לטרקלין, ושם אפשר שהיא הונחה כמכסה על גבי הכלי שבו הובערו גחלים – כפי שמשמע מן הכינוי "מגופה"³³ – וכך חומם השמן והופך ריחו בפני האורחים. אפשר גם שתכולת המגופה נשפכה על גבי הגחלים כדי להעלות תמרת עשן בפני האורחים, כפי שמשמע מן התיאור שבפיסקא [1] בסוגיא שלנו. בין כך ובין כך, רבי אליעזר ברבי צדוק מעיד שלא הכניסו את המוגמר במגופה ביום טוב כדי לחממו או לעשנו ישירות על גבי גחלים, אלא הביאו ארגזים פקוקים שבהם עישנו את השמנים המבושמים הללו מערב יום טוב, ורק פתחו אותם בפני האורחים ביום טוב.

29 ביוונית purgiskos, וכן בסורית "פרדיסקא". ראו ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק ד, מועד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 957, וצינונים שם.

30 ש' ליברמן אינו מתייחס למילה "מגופה" שבתוספתא, לא בפירוש הקצר ולא בפירוש הארוך. בעל חסדי דוד, בפירושו לתוספתא על אתר, וח' קוהוט, הערוך השלם, כך ה' (לעיל, סוגיא ה הערה 27), עמ' עד, ערך "מגופה", פירשו שמדובר בחבית הסתומה במגופה, ולפי בעל חסדי דוד פתחו את המגופה בפני האורחים. לא ירדתי לסוף דעתו בעניין זה, דאם כן, היינו רבי אליעזר ברבי צדוק! וראו בראשית רבה פרשה יג, מהדורת תיאודור-אלבק עמ' 123, הערת המהדיר לשורה 7. בעל פני משה בפירושו למקבילה בירושלמי ביצה ב ז, סא ע"ג, ד"ה במגופה, פירש שמדובר במחתה שצורתה כצורת מכסה החבית, אך קשה להסביר את השימוש היחידאי במילה זו כאן, כשלא היה צורך כלל להזכיר את הכלי, ועל כל פנים ניתן היה להשתמש במילה מחתה או כלי או כיוצא בהן. במקבילה לברייתא זו שבבבלי ביצה כב ע"ב המירו את הלשון המוקשה של הברייתא המקורית, "מכניסין את המוגמר במגופה", בלשון המשנה "מניחין את המוגמר", אך זו ודאי גירסא משנית.

31 ראו הביקורת על פירוש הערוך במהדורת תיאודור-אלבק לבראשית רבה, שם.

32 השו' בבלי חולין קז ע"א.

33 נראה שהתנא נקט בלשון "מגופה" דווקא משום שהמגופה החלולה בצדה העליון, ומלאה בשמן ריחני, שימשה מכסה לכלי שבו הובערו הגחלים; השו' המנהג בימינו לחמם קערה קטנה מלאה בושם בחום הנר, או להצמיד מיכל קטן של בושם למכשיר אדים כדי להפיץ ריח בחדר.

אפשר, אפוא, שאף המוגמר הארץ-ישראלי היה שמן מבושם. בית הלל ובית שמאי נהגו לברך על ההדס כשהוא בעין ועל שמן ריחני ששימש כבושם. של בית רבן גמליאל היו מכניסים את השמן המבושם לטרקלין בכלי ביום טוב, ושם היו מחממים או שופכים אותו על גבי גחלים.³⁴ נמצא שאין מברכים בארץ ישראל אלא על שמן ריחני – כמות שהוא או בתור מוגמר – ועל ההדס כשהוא בעין.

גם מפיסקא [4] של הסוגיא שלנו – "אמר רבי חייא בריה דאבא בר נחמני אמר רב חסדא אמר רב, ואמרי לה אמר רב חסדא אמר זעירי: כל המוגמרות מברכין עליהן בורא עצי בשמים, חוץ ממושק שמן חיה הוא, שמברכין עליו בורא מיני בשמים" – ניתן להוכיח שהמוגמר היה שמן. המושק או מוסק הוא שמן המופק מן החיה, ולכן הביטוי "כל המוגמרות... חוץ ממושק" מתייחס לשמנים ריחניים שרובם ככולם מן הצומח ומברכים עליהם לפי אמוראי בבל "בורא עצי בשמים", בניגוד לשמן מוסק שעליו מברכים "בורא מיני בשמים".

המוגמר כמעט אינו מוזכר בספרות חז"ל או בספרות הקלסית, אף שתיאורי סעודות אינם חסרים במקורות הללו, ולכן נראה שהשימוש בו היה נדיר ביותר. הוא מזוהה, כאמור, עם בית הנשיא, רבן גמליאל, ובבבלי כתובות ז' ע"א מסביר רב פפא שהמוגמר אינו דבר השווה לכל נפש, ורש"י שם מסביר ש"מוגמר אינו אלא למפונקים".³⁵ ואכן, גם מן הספרות הקלסית עולה שהשימוש במוגמר היה נדיר ביותר ונועד לעשירים בלבד: אפלטון מונה את הקטורת בין הפינוקים המלווים את סעודותיהם של העשירים, "מיטות, שולחנות ורהיטים אחרים, פרפראות, מור, קטורת, בחורות ועוגות",³⁶ ואתניאוס מנאוקרטיס, המתאר מנהגי סעודה רומיים במאה השנייה לספירה ומזכיר שמנים מבושמים לרוב,³⁷ מצטט שני סופרים יווניים מן המאה השלישית לפני הספירה: דיקאיארכוס, המתאר את המותרות בסעודה מיתולוגית ומזכיר את מה שנלווה לשולחן הקינוחים, "זרים, בשמים, קטורת וכל הנלווה להם",³⁸ ואמפיס, מחזאי קומי המתייחס ל"קטורת מלכותית" ששימשה בסעודה.³⁹ אין לראות אפוא בהלכה שבמשנתנו "הוא אומר על המוגמר, אף על פי שאין מביאין את המוגמר אלא לאחר הסעודה" עדות לתפוצת המנהג; משמעות המשנה היא שבסעודות מפוארות במיוחד, כשמביאים מוגמר לאחר הסעודה,⁴⁰ המזמן הוא זה שמברך על המוגמר.

34 כמו כן, בארץ ישראל היו תולים כלים (היינו בגדים, לפי הפירוש הרווח) מעל למוגמר מעשן כדי להעניק להם ריח טוב, אך אין לקשור בין מנהג זה לבין השימוש במוגמר בסעודה, שכן היו עושים כן בערבי שבתות ובמוצאי שבת, כחלק מן ההכנות לקראת שבת ולקראת השבוע; ראו בבלי ברכות נג ע"א, שבת יח ע"א; ירושלמי שבת א ה, ד ע"א. מנהג זה לא נהג בבבל; ראו להלן, הדיון בסוגיא מא, "סיכה", עיוני הפירוש לפיסקאות [7-9].

35 רש"י שם, ד"ה עליך אמר קרא. ולא זו בלבד אלא שמתוספתא ביצה ב יד ניתן אולי לדייק שאף בבית הנשיא לא הניחו מוגמר לאחר הסעודה אלא ביום טוב בלבד, משום שמחת יום טוב. וזה לשון התוספתא, ביצה ב יב-יד: "[יב] של בית רבן גמליאל לא היו זוקפין את המנורה בלילי יום טוב... [יג] של בית רבן גמליאל היו מכבדין בין המטות ביום טוב... [יד] של בית רבן גמליאל היו מכניסין את המוגמר במגופה. אמ' ר' לעזר בי ר' צדוק: פעמים הרבה אכלנו בבית רבן גמליאל ולא ראיתם שהם מכניסין את המוגמר במגופה, אלא ערדסקאות מעשנין מערב יום טוב כשאורחין נכנסין היו פותחין אותן, אמרו לו אם כן אף בשבת מותר לעשות כן". בהלכות יב-יג מפורש שבבית רבן גמליאל היו זוקפין את המנורה בלילי יום טוב ומכבדין בין המיטות ביום טוב, אך המילים "ביום טוב" חסרות בהלכה יד, מה שמצביע על כך שאף בבית רבן גמליאל לא היו רגילים להביא את המוגמר בסוף הסעודה אלא ביום טוב, משום שמחת יום טוב, כמנהג שרווח בדורות האחרונים לעשן טבך לאחר סעודת יום טוב משום שמחת יום טוב (ראו שערי תשובה, אורח חיים תקיא, סק"ה, וציונים שם. בבית אבי עישנו סיגרים לאחר הסעודה בלילי יום טוב אחרון של חג). לכן לא היה צורך להזכיר שמדובר ביום טוב.

36 אפלטון, המדינה, a373.

37 אתניאוס מנאוקרטיס, החכמים במשנה, ט, d-e409, וספר טו כולו המוקדש לבשמים.

38 החכמים במשנה, יד, f641.

39 החכמים במשנה, טו, a691. צ"ב גוליק, המהדיר הראשון של אתניאוס בסדרת ה-Loeb Classical Library, כרך ז, לונדון 1957, עמ' 201 הערה e) שיער ש"מלכותית" כאן פירושה "פרסית", ועל סמך הערה זו העלה תבורי (לעיל, הערה 7), עמ' 149, את ההשערה שהמוגמר יסודו בפרס. בשמים אכן שימשו בפרס סוג של קרנן שהקריבו לאש הקדושה על ידי פיוורם בתוך האש, וכן הונהג בטקסים וסעודות ביתיים כדי לשמח את האלים והרוחות; ראו M. Boyce, *A History of Zoroastrianism*, volume 1, Leiden 1989, p. 124, n. 79 and pp. 154, 162-163, וציונים שם למקורות ולמחקרים נוספים. אך כפי שראינו, אפלטון ודיקאיארכוס מכירים את המוגמר כפינוק אתונאי, ואף השימוש בו בבית רבן גמליאל מצביע על שורשים יווניים-רומיים למנהג.

40 ראו לעיל, הדיון בסוגיא לח, "מזמן לברכה", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה".

המקבילה בירושלמי

כאמור, מפשוטה של הברייתא המובאת בפיסקא [5] עולה שבארץ ישראל בירכו רק על שמן אפרסמון ועל ההדס, ואף המוגמר של משנתנו ושל משנה ותוספתא ביצה מתפרש היטב כשמן ריחני שחומם או שנשפך על גבי גחלים. אף בהמשך הסוגיא בבבלי מצאנו רק ברכה אחת המובאת בשם אמורא ארץ-ישראלי – הברכה "בורא שמן ערב" המיוחסת לרבי יוחנן [10] – והיא ברכה על השמן. כל המימרות האחרות המחייבות ברכות שונות על "כל המוגמרות" ומושק [4], על כשרתא ומשחא כבישא ומשחא טחינא [11], על סמלק [12], על חלפי דימא [14], על נרקום [15], על סיגלי [16] על ריח האתרוג או החבוש [17] או על ריחם של עצי פרי בהנצתם [18] – הן בבליות ביסודן.

אף במקבילה לסוגיא שלנו בירושלמי ברכות ו, י ע"ד, המימרות המציעות ברכות שונות על בשמים שונים הן כולן של אמוראי בבל או של אמוראים שעלו מבבל לארץ ישראל. וזה לשון הסוגיא שם:

[א] ר' זעיר' בשם רב ירמיה: מוגמר כיון שהעלה עשן צריך לברך.

[ב] רבי ירמיה בעא מיבדוק לרבי זעורא. אמ' ליה: כיצד הוא או' על שמן ערב? אמר ליה: אשר נתן ריח טוב בשמן ערב. אמר ליה: אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים. יצחק בר אבא בר מחסיה ורב חננאל הוון יתבין. חד אמר: ברוך שנתן ריח טוב בעצי בשמים, וחרנה אמר: ברוך שנתן ריח טוב בעשב הארץ. מתיב מן דמר בעשב הארץ למן דמר בעצי בשמים: וכי עצים הן? אמר ליה והכתי' ותטמנם בפשתי העץ. וכי עצים הן? סלקון לבית רב, ושמעון: <רב> חונה בשם רב: אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים.

[ג] גניבא אמר: שמן לזוהמה אינו צריך לברך. אמר רבי יודן: ואפילו קווי לתוך ידו.

[ד] רבי חלבו רב הונא בשם רב: המרבץ אלינתיית בתוך ביתו אינו צריך לברך.

[ה] אמר רב חסדא: על כולן הוא אומר אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים בר מן אהן מוסכין דיימר אשר נתן ריח טוב במיני בשמים.

חלק [א] בירושלמי עוסק בעיתוי הברכה על המוגמר. הוא מקביל לפיסקא [1] בסוגיא שלנו בבבלי, אלא שבעל המימרא הראשון בירושלמי הוא רבי ירמיה עצמו, ולא רבא בר ירמיה כמו בבבלי. חלק [ב] בירושלמי מקביל באופן חלקי ליסודות מפיסקאות [5-11] בבבלי שעניינן הברכה על שמן ערב. בשני התלמודים מיוחסות רוב המימרות בעניין זה לאמוראים בבליים או אמוראים שעלו מבבל לארץ ישראל, אך מדובר באמוראים שונים, ואחת המימרות אף מיוחסת כאמור בבבלי לרבי יוחנן הארץ-ישראלי. לחלקים [ג] ו-[ד] בירושלמי אין מקבילה בבבלי. חלק [ה] בירושלמי מקביל לפיסקא [4] בסוגיא שלנו בבבלי. בשני התלמודים מדובר במימרא של אמורא בבלי: בבבלי מדובר במימרא של רב שנמסרה על ידי רב חסדא, כשהדברים הובאו מפי רב חסדא על ידי שני אמוראים שונים בשתי מסורות שונות. בירושלמי מדובר במימרא של רב חסדא עצמו.

שתי הסוגיות פותחות, כאמור, בעיתוי הברכה על המוגמר. לשון הירושלמי "מוגמר כיון שהעלה עשן צריך לברך" מדויק יותר מלשון הבבלי "מאימתי מברכין על הריח? משתעלה תמרתו", שכן כאמור מברכים גם על ריחם של בשמים שלא הועלו באש, כשמחזיקים אותם קרוב לאף. כתב יד מינכן גורס בפיסקא [1] בבבלי "מאמתי מברכין על המוגמר? משתעלה תמרתו", אך גירסא זו יחידאית היא, ונראה שהיא משנית ונועדה לפתור את הקושי שהעלינו. הגירסא המקורית בסוגיא שלנו בבבלי הייתה "מאימתי מברכין על הריח", כנוסח רוב העדים והדפוס. ניכר שהבבלי סומך על כך שהמימרא מוסבת על דברי משנתנו בעניין המוגמר, ועל כך שמהמשך הדברים ניכר שמדובר בבשמים שהונחו על גבי גחלים המעלות תמרת עשן, ולא חשש שהדברים יתפרשו כאילו מדובר בברכה על ריח של בשמים שלא הועלו באש. לפי זה יש לשער שהבבלי נקט בלשון "מאימתי מברכין על הריח" כדי לחדד את הקושיא של רבי זירא בפיסקא [2], לאמור: כיצד ניתן לברך על ריח בטרם מריחים אותו?

לאחר הדיון בעיתוי הברכה על המוגמר עוברים שני התלמודים לדון בברכת הריח בכלל. אך הבדל גדול יש בין הסוגיות בבבלי ובירושלמי: שלא כמו הסוגיא שלנו בבבלי, העוסקת לא רק בשמנים אלא גם בצמחים ריחניים מזנים שונים, הבושם היחיד המוזכר מפורשות בסוגיא שבירושלמי הוא שמן ערב. סוגיית הירושלמי מתפרשת היטב מתוך הנחה שכולה עוסקת בשמן ערב, מה שמתאים לגישה הארץ-ישראלית שלפיה בירכו רק על ההדס כשהוא בעין ועל שמן ערב. לאחר שנמסר בשם רבי זעירא ורבי ירמיה שיש לברך על המוגמר "כיון שהעלה עשן" [א], מוצע דרשיח בין שני האמוראים שבשמותיהם נמסרה המימרא ההיא: רבי ירמיה בחן את רבי זעורא ושאל אותו "כיצד הוא אומר על שמן ערב". רבי זעורא הציג "אשר נתן ריח טוב בשמן ערב", אבל רבי ירמיה אמר לו שמברכים על שמן ערב "אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים", משום שסתם בושם בארץ ישראל הוא שמן עץ האפרסמון. לפי הירושלמי, גם בבבלי נחלקו בשאלת ברכת השמן הערב יצחק בר אבא בר מחסיה ורב חננאל: אחד בירך את הברכה שבפי רבי ירמיה "אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים", והאחר בירך "אשר נתן ריח טוב בעשב הארץ", אולי משום שהאפרסמון, שגדל כאמור רק ביהודה, לא היה מוכר בבבלי, ושם שימש שמן השומשום, שמוצאו בעשב ולא בעץ, בסיס לבשמים.⁴¹ ברם בעלותם לבית המדרש שמעו שרב הונא פסק בשם רב שיש לברך "אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים", ואף על פי שבבבלי לא הופקו השמנים מן העץ אין להקפיד על כך, שכן גם הפשתן מכונה עץ ביהושע ב ו [ב]. אף גניבא ורב יהודה (המכונה בירושלמי רבי יוחן) הבבליים פסקו לפי הירושלמי בעניין שמן דווקא: אם מטרת השמן היא להעביר את הזוהמא, אין לברך עליו אף אם הוא מבושם, ואף אם הוא קווי בתוך היד [ג].⁴² כיוצא בזה פסק רב בעניין בושם המשמש לניקוי הבית, אף אם הוא משרה ריח טוב [ד]. בסוף הסוגיא בירושלמי מובאים דברי רב חסדא, הדוגל אף הוא בעמדה המיוחסת לפני כן בסוגיא לרבי ירמיה, רב הונא ורב, שעל השמן הערב מברכים "אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים", אך הוא מוציא מכלל זה שמן מוסק, המופק מן החי, שברכתו "אשר נתן ריח טוב במיני בשמים" [ה]. אף שבשני התלמודים מדובר במימרות בבליות, הסוגיא בירושלמי עוסקת לפי פשוטה בשמן בלבד.⁴³ נראה שבארץ ישראל הסבו על השמן מימרות בבליות שעסקו במקור בבשמים מסוגים שונים.⁴⁴

ברכת הריח בבבלי

אם אכן לפי ההלכה התנאית אין מברכים אלא על השמן וההדס, ואף המוגמר הארץ-ישראלי היה סוג של שמן, והברכה המיוחדת על השמן הייתה קשורה לתעשיית האפרסמון הארץ-ישראלית המיוחדת, כיצד התפתחו הברכות הבבליות שבסוגיא שלנו? מה ראו אמוראי בבלי לקבוע ברכות אף על ריחות של שמנים נוספים וצמחים נוספים, ואף על פרות ריחניים ועל עצי הפרי עצמם בהנצתם?

כאמור, יסוד ההלכה הזאת בדברי האמורא רב שדימה את ברכת הריח לשאר ברכות הנהנין: "אמר רב זוטרא בר טוביה אמר רב: מניין שמברכין על הריח – שנאמר: כל הנשמה תהלל יה, איזהו דבר שהנשמה נהנית ממנו ואין הגוף נהנה ממנו – הוי אומר זה הריח" (להלן מג ע"ב, סוגיא מ, "רב זוטרא בר טוביה אמר רב", [1]). לפי רב, אין הצדקה לשימוש המוגבל שעשו בארץ ישראל בברכות הריח: אסור לאדם ליהנות מן העולם הזה בלא ברכה, ואף הנאת הנשמה בכלל, שנאמר "כל הנשמה תהלל יה".

41 ראו M. Levey, *Chemistry and Chemical Technology in Ancient Mesopotamia*, Amsterdam 1959, pp. 86-90.

42 הבבלים היו רגילים בשמן לאחר הסעודה; ראו לעיל, מב ע"א (סוגיא לב, "הסעודה", [11-12]), ובבלי ברכות נג ע"ב. נראה שלא נהגו לברך על סיכת הידיים בשמן בהודמנות זו, ותיירצו זאת בכך שהשמן אינו בא אלא להעביר את הזוהמא.

43 לפי זה עלינו להניח שאף בשעת ההבדלה בירכו בארץ ישראל על שמן ערב או הדס דווקא. מסתבר שברגיל נהגו לברך בשעת ההבדלה על שמן. ברכות ההבדלה מוזכרות במשנה ובתוספתא בין הדברים שבין בית שמאי ובית הלל בסעודה, והן כוללות ברכות על המזון, על הבשמים, על המאור וברכת ההבדלה עצמה. כפי שטענו רבים, נראה שבמקור שורשרו הברכות הללו לאחר ברכת המזון של הסעודה האחרונה של שבת עם צאת השבת. ראו תבורי (לעיל, הערה 7), עמ' 146-149, וציונים שם בהערות 74-75. וראו לעיל, הערה 7, וכן לעיל, הדיון בסוגיא לג, "יין שלפני המזון", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: היין שלאחר המזון: לפני ברכת המזון או לאחריה?", ולהלן הדיון בסוגיא מא, "סיכה", עיוני הפירוש לפיסקאות [1] ר"ס [5].

44 אם כי ייתכן שאף בבבלי התכוונו בעיקר לברכה על בשמים נחליים שהופקו מצמחים אלו והוכנו בתערובת של שמן; ראו לוי (לעיל, הערה 41), עמ' 132-146.

ברם, נראה שמאחורי דרשה זו של רב עמדה המציאות הבבלית. ההלכה הארץ-ישראלית המקורית, המגבילה את ברכת הריח לאפרסמון והדס, לא התאימה לבבליים. שמן אפרסמון לא היה קיים בבבל כלל, ואין עדות לכך שבבבל קישטו את הבית ואת הגוף בהדסים, או שהשתמשו בהם בעין להרחחה. אף המצווה לברך על הבשמים בשעת ההבדלה חייבה את הבבלים להרחיב את רשימת הבשמים שעליהם מברכים.

יתר על כן, כשם שבארץ ישראל התגאו בתעשיית הבלסם, כך התגאו בבבל בתעשיית הבשמים הייחודית והמפותחת שלהם. הבבליים הקדומים המציאו את תעשיית הבשמים, ולאחרונה התברר מממצאים ארכאולוגיים עד כמה מפותחות היו השיטות הבבליות להפקת בשמים מצמחים שונים. התפתחויות רבות בתעשיית הבשמים שיוחסו עד לאחרונה לערביי עירק בימי הביניים ובעת החדשה זוהו כמסורות עתיקות יומין משומר ומבבל העתיקה.⁴⁵ מסתבר, אפוא, שבשלב הראשון לפחות בירכו אף בבבל התלמודית על שמנים ותמציות נוזליים של ריחות הפרחים והצמחים המוזכרים בסוגיא שלנו – שהופקו על ידי הטכניקות הבבליות המיוחדות – ולא על הצמחים עצמם כשהם בעין, כפי שמקובל לפרש. אלו לא נפלו באיכותם משמן הבלסם שבו נתברכה ארץ ישראל. משהורחבה הברכה על בשמים לכלול בשמים המופקים מעצים ועשבים, לא ראו טעם להוציא את הפרות הריחניים מן הכלל, ובירכו אף עליהם. בשלב זה החלו לברך גם על צמחי הבושם כשהם בעינם, אם הריחו מהם ישירות.

נוסח ברכות הריח בארץ ישראל ובבבל

קשר זה שקשר האמורא רב בין ברכות הנהנין וברכת הריח בא לידי ביטוי גם בנוסח הברכה. במקורות התנאיים לא מצאנו נוסח לברכה על המוגמר או על השמן הריחני או על ההדס. לשון המשנה "והוא אומר על המוגמר" יוצא דופן, שכן היינו מצפים ללשון "והוא מברך על המוגמר", כלשון רבי זעירא בשם רבי ירמיה בירושלמי "מוגמר כיון שהעלה עשן צריך לברך". אפשר שיש להסיק מן הלשון "אומר" במשנתנו שהתנאים לא בירכו על הריח – או לפחות לא על ריח המוגמר, שאין נהנים ממנו בהרחחה ישירה של הבושם⁴⁶ – ברכה של ממש,⁴⁷ אלא הסתפקו בשבח והודיה לקב"ה הנאמר עם עליית תמרת העשן של המוגמר.⁴⁸

בשלב כלשהו החלו לברך על הבשמים ברכה של ממש בארץ ישראל, אך ברכה זו לא נתפסה כברכת הנהנין – שהרי אם כן היו הם צריכים לברך על כל הריחות – אלא כברכת שבח לקב"ה על תעשיית שמן האפרסמון ועל ההדס שבהם נתברכה ארץ ישראל. הברכה המקורית שבה נהגו בארץ ישראל הייתה, אפוא, "אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים". בבבל ניסחו מחדש את הברכה הזאת כ"בורא עצי בשמים", כלשון ברכות הנהנין המשמשות לאוכל, שהרי לפי רב אין להבחין בין ברכה על הריח לברכה על האוכל, כיוון ששתייהן ברכות הנהנין: אנחנו מודים על כך שהקב"ה ברא את הריחות ובכך פודים אותם לשימוש בני האדם, ממש כמו הפרות. הברכות "בורא שמן ארצנו", "בורא שמן ערב" ו"בורא עשבי בשמים" המוזכרות בבבלי נוסחו אף הן בסגנון ברכות הפרות. אך בארץ ישראל המירו ניסוחים בבליים אלו במימרות שציטטו מפי אמוראי בבלי

45 למקומה החשוב של בבל בתעשיית הבשמים לאורך ההיסטוריה, ולייחודה של תעשיית הבושם הבבלית, ראו M. Levey, "Babylonian Chemistry: A Study of Arabic and Second Millenium B.C. Perfumery", *Osiris* 12 (1956), pp. 376-389. לפי אתניאוס מנאוקרטס, החכמים במשנה, טו, c692, בבל אף שימשה מקור לבשמים שבהם בישמו את זרי הראש בסוריא ההלניסטית והרומית.

46 ראו גם לעיל, הדיון בסוגיא לח, "מזומן לברכה", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה", הערה 9.

47 "אומר על" מופיע כלשון ברכה רק בירושלמי ברכות ו א, י ע"ב: "תני: מברכין על הדגן כשהוא מן המובחר. קלוסקין ושלימה של בעל הבית אומר על הקלוסקין. פרוסה של קלוסקין ושלימה של בעל הבית אומר על השלימה של בעל הבית. פת חטיין ופת שעורין אומר על של חטיין. פרוסה של חטים ושלימה של שעורים אומר על הפרוסה של חטיין. פת שעורין ופת כוסמין אומר על של שעורין". אך בברייתא זו סמך התנא על נוסח הפתיחה, "מברכין על", ולא עוד, אלא שבמקבילה בתוספתא ברכות ד טו הלשון גם בהמשך הברייתא הוא "מברך על של חטיין" ולא "אומר על". ראו לעיל, הדיון בסוגיא כא, "בוצע", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה": פירושי הראשונים והקשיים בסוגיא.

48 ראו מ' בנוביץ, תלמוד האיגוד: מאימתי קורין את שמע (לעיל, סוגיא א הערה 5), עמ' 542-543, שם שיערנו שברכת התורה לפני הלימוד הפרטי של רבי יוחנן לא הייתה ברכה פורמלית כלל אלא אמירה מעין זו, ועמ' 563 הערה 42, שם שיערנו שברכת התורה לפני קריאת התורה בארץ ישראל הייתה "ברכו את ה' המבורך", ולא ברכה בשם ומלכות.

בנוסח ברכת הריח הארץ-ישראלית המקורית, וכשם שבירכו "אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים" כך בירכו "אשר נתן ריח טוב בשמן ערב", "אשר נתן ריח טוב בעשבי בשמים" ו"אשר נתן ריח טוב במיני בשמים".

לאחר שנוסחו ברכות לכל הבשמים כבר לא היה משהו יוצא דופן בברכה על המוגמר, ולכן בפסקאות [1-3] בסוגיא שלנו ובמימרא המקבילה בירושלמי מניחים רבי זירא ורבא בר ירמיה או רבי ירמיה שהמזמן "אומר על המוגמר" את ברכת הריח הרגילה.

עיוני פירוש

[1-3] **אמר רבי זירא אמר רבא בר ירמיה: מאימתי מברכין על הריח? משתעלה תמרתו. אמר ליה רבי זירא לרבא בר ירמיה: והא לא קא ארח! אמר ליה: ולטעמין המוציא לחם מן הארץ דמברך – והא לא אכל! אלא – דעתיה למיכל, הכא נמי דעתיה לארוחי.**

ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המקבילה בירושלמי". ראוי לציון שהן בירושלמי הן בבבלי מצאנו לאחר המימרא של רבי זירא בשם רבא בר ירמיה דרשיח בין השניים. בירושלמי ברכות ו, י ע"ד:

ר' זעיר' בשם רב ירמיה: מוגמר כיון שהעלה עשן צריך לברך.

רבי ירמיה בעא מיבדוק לרבי זעורא. אמר ליה: כיצד הוא או' על שמן ערב? אמר ליה: אשר נתן ריח טוב בשמן ערב. אמר ליה: אשר נתן ריח טוב בעצי בשמים.

ושמא זכרו בבבל במעומעם שבסוגיא הארץ-ישראלית היה דרשיח בין מוסרי המימרא בעניין עיתוי הברכה על המוגמר, רבי זירא ורבי ירמיה (או בנו), אך תוכן הסוגיא לא הגיע לידיהם משום שהם מסרו את המחלוקת בעניין הברכה על השמן הערב בשם אמוראים אחרים [4, 7-10]. לכן במקום הדרשיח המקורי הם "שחזרו" דרשיח בעניין המימרא שנמסר בשמותיהם של אמוראים אלו עצמם ומבהיר את ההלכה שבמימרא.

[4] **כל המוגמרות מברכין עליהן בורא עצי בשמים, חוץ ממושק שמן חיה הוא, שמברכין עליו בורא מיני בשמים.**

על השימוש במילה "מוגמרות" כאן ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המוגמר".

[5-6] **מיתיבי: אין מברכין בורא עצי בשמים אלא על אפרסמון של בית רבי, ועל אפרסמון של בית קיסר, ועל ההדס שבכל מקום! תיובתא.**

ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: אפרסמון והדס", שם שיערנו שהנוסח המקורי של ברייתא זו היה "אין מברכין אלא על אפרסמון של בית קיסר ועל ההדס", ופירשנו שהכוונה היא לשמן אפרסמון אמתי שהופק רק משתי גינות השייכות לאימפריה הרומית באזור ים המלח, ולהדס כשהוא בעין.

בין לדברינו בין לגירסת הבבלי יש בברייתא קושיא חמורה על האמוראים שבפסקא [4], וכן על האמוראים שדבריהם מובאים בהמשך הסוגיא. לדברינו מדובר בהבדל עקרוני בתפיסה: בבבל ראו בברכות הריח ברכות נהנין לכל דבר, וחייבו את כל ההרחות בברכה על סמך דברי רב להלן, מג ע"ב (סוגיא מ, "רב זוטרא בר טוביה אמר רב", [1]). בעוד שהתנאים סברו שמדובר בשבח מיוחד על שמן האפרסמון ועל ההדס שבהם נתברכה ארץ ישראל. אף על פי כן, במקצת העדים נשתמר תירוץ לקושיא זו שנמסר מפי האמורא רב או בסתם. כ"י פירנצה גורס במקום "תיובתא"

בפיסקא [6]: "הדס וכל דדמי ל >יה <"; כ"י אוקספורד גורס: "אמר רב: תני הדס ודכוותיה", וכ"י פריז גורס שילוב של גירסת הדפוס עם גירסת כ"י אוקספורד: "תיובתא דרב חסדא אמר רב תני הדס ודכוותיה".

אין להעלות על הדעת שגרסן בבלי כל שהוא ימחק את התירוצ "תני: הדס וכל דדמי ליה" ויגרוס במקומו "תיובתא", ובכך יבטל את כל פסקי ההלכה של האמוראים בסוגיא ואת הנוהג הבבלי בכל הקשור לברכות הריח. לכן נראה ברור שהגירסא "תני: הדס וכל דדמי ליה" היא משנית.⁴⁹ במשך הדורות חשו הגרסנים בצורך לתרץ את העמדה הבבלי המוצגת בפיסקא [4], כיוון שגם מהמשך הסוגיא עולה שמברכים "בורא עצי בשמים" לא רק על אפרסמון והדס אלא גם על בשמים אחרים מן הצומח [12-15]. ברם לאמתו של דבר אף המימרות הללו מיוחסות לרב, וכשם שדברי רב ורב חסדא נדחו בתחילת הסוגיא לטובת הברייתא [4-7], כך עלינו להבין שאף מימרות רב בפיסקאות [12-15] הן לשיטתו, אך לא דווקא אליבא דהלכתא. אפשר היה לטעון "רב תנא הוא ופליג", אבל גם כך תפיסתו שונה מן התפיסה התנאית. מכל מקום, בעל הגמרא שלנו הכריע נגד רב ובעד הברייתא הארץ-ישראלית.

[10-7] **אמר ליה רב חסדא לרב יצחק: האי משחא דאפרסמון מאי מברכין עלויה? אמר ליה, הכי אמר רב יהודה: בורא שמן ארצנו. אמר ליה: בר מיניה דרב יהודה דחביבא ליה ארץ ישראל, לכולי עלמא מאי? אמר ליה: הכי אמר רבי יוחנן: בורא שמן ערב.**

רבי יצחק חולק על הברייתא שלפיה מברכים על "אפרסמון דבית קיסר" ועל "אפרסמון דבית רבי" "בורא עצי בשמים". כיוצא בזה מצאנו בירושלמי מחלוקת אמוראים אם מברכים על שמן ערב ברכה המיוחדת לשמן ערב או את הברכה הכללית "שנתן ריח טוב בעצי בשמים"; ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המקבילה בירושלמי". בבבלי מצאנו שני לשונות בברכה המיוחדת על שמן ערב, "בורא שמן ארצנו" ו"בורא שמן ערב". הברכה המתאימה לארץ ישראל מובאת בפי רב יהודה הבבלי, ואילו הברכה המתאימה לבבל מובאת בפי רבי יוחנן הארץ-ישראלי. כיוצא בזה מצאנו להלן, מד ע"א (סוגיא מג, "ברכה אחת מעין שלוש", [12-15]):

רב חסדא אמר: על הארץ ועל פירותיה; ורבי יוחנן אמר: על הארץ ועל הפירות. אמר רב עמרם: ולא פליגי, הא – לך, והא – להו. מתקיף לה רב נחמן בר יצחק: אינהו אכלי ואנן מברכין? אלא איפוך: רב חסדא אמר: על הארץ ועל הפירות; רבי יוחנן אמר: על הארץ ועל פירותיה.

ברם כאן, במקום להפוך את המסורות, הסבירו את ייחוס המסורת "הארץ-ישראלית" לרב יהודה "דחביבא ליה ארץ ישראל". הסבר זה סותר את הנאמר על רב יהודה בבבלי כתובות קיא ע"א שהוא ביקש למנוע מרבי זירא לעלות לארץ ישראל משום שסבר שאסור לעשות כן בימינו ואף סבר ש"כל הדר בבבל כאילו דר בארץ ישראל", ואפשר שדברי רב חסדא נאמרו באירוניה, ורב יהודה הציע לברך על שמן אפרסמון "בורא שמן ארצנו" פשוט משום ששמן אפרסמון הוא מיוחד לארץ ישראל.⁵⁰

[11] **אמר רב אדא בר אהבה: האי כשרתא מברכין עלויה בורא עצי בשמים, אבל משחא כבישא – לא; ורב כהנא אמר: אפילו משחא**

49 כך עולה גם מדברי רב האי גאון: "והשתא לא קא חזי' אדם במתיבתא דמסיק בהא שמעתא תיובתא אלא כולוהו בגרסיהו מפרקי לה הדס וכל דדמי ליה" (ב"מ לוין, אוצר הגאונים – הפירושים [לעיל, סוגיא ל הערה 3], כרך א, ברכות, עמ' 62). מלשון זה ניכר שהוא רואה בגירסא הרווחת בימיו חדש מקרוב בא.

50 לעצם התופעה שמצאנו כאן ולהלן, מחלוקת בין אמורא בבלי לאמורא ארץ-ישראלי בבבלי, כשדברי האמורא הארץ-ישראלי מתאימים לבבל דווקא ודברי האמורא הבבלי מתאימים לארץ ישראל, ראו להלן, בדין בסוגיא מג, "ברכה אחת מעין שלוש", עיוני הפירוש לפיסקאות [12-15].

כבישא, אבל משחא טחינא – לא; נהרדעי אמרי: אפילו משחא טחינא.

הגאונים פירשו שהכשרתא הוא הקושט, סוג של עץ ריחני ששורים במים;⁵¹ משחא כבישא הוא שמן שומשום שכבשו בו בשמים מסוגים שונים וטחנו אותם יחד, ואילו משחא טחינא הוא שמן שהניחו בו בשמים קרוב לטחינתם והוציאו אותם מיד, מבלי שיספיק השמן לספוג את הריח.⁵² כן פירש גם רבנו חננאל, אלא שלדעתו אף כשרתא הוא מין שמן שעירבו בו בשמים. השאלה כאן היא אם הריח שמריחים הוא אכן של עצי הבשמים או של השמן עצמו: בכשרתא – עצי בשמים שרויים במים או שמן ששמו בו חתיכות של עצי בשמים בעין – מריחים את העץ כשהוא בעין ולא את השמן, ולכל הדעות ניתן לברך על ריח זה "בורא עצי בשמים". במשחא כבישא השמן ספוג בריח העץ, ואילו במשחא טחינא השמן אינו ספוג בריח העץ, וייתכן שהריח הנודף ממנו הוא ריח השומשום ולא ריח העץ.

ברם נראה שהגאונים פירשו כן על פי ההקשר בלבד, שכן אין טעם לכנות את התערובת האחרונה "משחא טחינא" דווקא, ואין כלל טעם להכין תערובת כזו אם השמן אינו סופג את ריח הבשמים. והנה מצאנו שטקסטים בבליים מבחינים בין דרגות עיבוד שונות של שמן השומשום ששימש בתעשיית הבושם: ellu, שמן לא מעובד; halsu, שמן מזוכך; tabu, שמן טוב המעובד לבושם; matqu, שמן מתוק, סוג נוסף של בושם; su, שמן משומשום איכותי; re-es-tu-u, שמן של הכבישה הראשונה.⁵³ ונראה שיש ברשימה שלנו הוד לרשימה זו: אפשר ש"כשרתא" הוא תרגום של tabu (כשר = טוב); "משחא כבישא" הוא תרגום של halsu, ו"משחא טחינא" הוא ellu.

אם כן הדבר, השאלה איננה אם ניתן לברך על שמן מבושם "בורא עצי בשמים" או ברכה אחרת; פשוט היה לאמוראים אלה שמברכים "בורא עצי בשמים" אף על שמן השומשום עצמו כאשר שימש כבושם, כשיטת רב והאמוראים האחרים המזכירים להלן, [12-14], שבירכו אף על בשמים העשויים צמחים שאינם עצים "בורא עצי בשמים". אמוראים אלו סברו כולם שמברכים "בורא עצי בשמים" על šamnu tabu המשמש כבושם ממש; הם נחלקו בשאלה אם מברכים – בכלל – גם על ריחו של שמן שומשום המשמש לסיכת הגוף בטרם עובד לכדי בושם של ממש.

[12] אמר רב גידל אמר רב: האי סמלק מברכין עלויה בורא עצי בשמים.

הגאונים זיהו את הצמח הזה עם היסמין,⁵⁴ אבל המילה "יסמין" עצמה מופיעה בבבלי שבת נ ע"ב ולכן דחו הלקסיקוגרפים את הפירוש הזה, אך הם התקשו להציע זיהוי חלופי לצמח הסימלק.⁵⁵ ושמא יש לזהותו עם צמח המשמש ברוקחות הבבלית בשם sum[-mar-gu-su]. שרף מן הצמח הזה שימש במשחות לראש ולניקוי השיניים,⁵⁶ וכמרכיב בתרופה המתוארת בטקסט הרפואי הקדום ביותר שבידינו, לוח שומרי מן העיר ניפור המתוארך לאלף השלישי לפנה"ס.⁵⁷ אם אכן מדובר בשרף, אזי אין ממימרא זו הוכחה שרב בירך על הצמחים כשהם בעין, ואפשר שגם בבבל, כמו בארץ ישראל, לא בירכו ברגיל אלא על הבשמים ששימשו לסיכה על הגוף.⁵⁸

51 ראו לוי (לעיל, הערה 49); לעף (לעיל, הערה 17); כרך א, עמ' 391; סוקולוף (לעיל, הערה 23), עמ' 607, ערך "כשרתא, קשרתא", וציונים שם; עמ' 1004, ערך "קושתא", וציונים שם.
 52 ראו לוי, שם; סוקולוף, שם, עמ' 674, סוף הערך "מישחא", וציונים שם.
 53 ראו לוי (לעיל, הערה 41), עמ' 90-89, וציונים שם.
 54 ראו ציונים אצל לוי (לעיל, הערה 49), עמ' 62; ח' קוהוט, הערך השלם (לעיל, סוגיא ה הערה 27), כרך ד, עמ' 279, ערך "כספן"; סוקולוף (לעיל, הערה 23), עמ' 805, ערך "סימלק".
 55 ראו סוקולוף, שם; קרויס (לעיל, הערה 17), עמ' 296, ערך סמלק; S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwoerter im Talmud, Midrasch und Targum*, v. 2, p. 385 (לעיל, סוגיא ב הערה 52), ערך "סימלק" והערת עמנואל לעף שם; לעף (לעיל, הערה 17), כרך ג, עמ' 397; פליקס (לעיל, הערה 16), עמ' 75.
 56 ראו Chicago Assyrian Dictionary, vol. 10, part 1, p. 279, s.v. margusu (לעיל, סוגיא ח הערה 16).
 57 לוי (לעיל, הערה 41), עמ' 153-149.
 58 ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: המקבילה בירושלמי", והערה 44 שם.

[16-13] אמר רב חננאל אמר רב: הני חלפי דימא מברכין עליהו בורא עצי בשמים. אמר מר זוטרא: מאי קראה? והיא העלתם הגגה ותטמנם בפשתי העץ. אמר רב משרשיא: האי נרקוס דגיננותא מברכין עלויה בורא עצי בשמים, דדברא – בורא עשבי בשמים. אמר רב ששת: הני סיגלי מברכין עליהו בורא עשבי בשמים.

אף על פי ש"חילפא" היא סוג של ערבה (אכדית elpetu; ראו בבלי סוכה לד ע"א, גיטין כח ע"ב), רבי נתן בעל הערוך זיהה "חלפי דימא" עם הרוזמרין,⁵⁹ והלקסיקוגרפים בימינו מזהים אותו עם סוג של קנה סוף הנקרא andropogon schoenanthus.⁶⁰ נרקיס דיננותא ונרקיס דדברא הם זנים שונים של הנרקיס המוכר בימינו. סיגלי, שם של צמח המוכר גם מן האכדית והסורית, זוהה כבר בימי הגאונים עם סוג נוסף של קנה (cyperus esculentus או cyperus rotundus), אך גם עם הסיגליות שלנו (viola).⁶¹ אין זה ברור אם מדובר במי שמריח בתבלין או בפרח עצמו, או במי שסך עצמו בבושם שיש בו ריחות אלה; ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: ברכת הריח בבבל".

אחד מהזיהויים של ה'חילפי דימא' הוא Andropogon schoenanthus, מעין קנה סוף המוכר גם בשם לימונית או עשב לימון. צמח זה משמש גם לתיבול, גם לרפואה וגם לתעשיית התמרוקים.

מן האפשרויות שניתנו לזיהוי הסיגלי משמאל לימין: Cyperus rotundus, נרקיס, סיגלית Viola

59 ראו הערוך השלם (לעיל, הערה 54), כרך ג, עמ' 409-410, ערך "חלף 5", והסברו של קוהוט שם, אך ראו גם הסתייגותו של דב גייגר מהסבר זה אצל קרויס (לעיל, הערה 17), עמ' 185.

60 ראו קרויס, שם; סוקולוף (לעיל, הערה 23), עמ' 456, ערך "חילפא 2", וציונים שם.

61 ראו לעף (לעיל, הערה 17), כרך א, עמ' 559, לעומת כרך ג, עמ' 495; קרויס, שם, עמ' 288, ערך "סגל 1"; סוקולוף, שם, עמ' 799, ערך סיגלתא, וציונים שם.

[17] **אמר מר זוטרא: האי מאן דמורח באתרוגא או בחבושא אומר ברוך שנתן ריח טוב בפירות. אמר רב יהודה: האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזי אילני דקא מלבלבי, אומר: ברוך שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות להתנאות בהן בני אדם.**

בין אם נפרש לעיל שמדובר בהרחת העשבים עצמם, בין אם נפרש שמדובר במי שסך עצמו בבשמים העשויים מרכיבים אלה ומברך על הרחת הבושם, כאן ברור שמדובר במי שמריח בפרות התלושים עצמם, ובניצני עצי הפרי כשהם מחוברים. נראה שמשהרחיבו בבבל את החיוב לברך על הריח וכללו בו את כל הריחות שמהם נהנים בני אדם בעקבות קביעת רב שאף הריח הוא הנאה שיש לברך עליה, קבע מר זוטרא כי יש לברך גם בהזדמנות אחרת שבה מריחים ריח טוב: כשלוקחים ליד פרי ריחני. הראשונים קבעו שמי שאוכל פרי אינו מברך קודם לכן על ריחו, שכן ברכת "בורא פרי העץ" כוללת את כל ההנאות מן הפרי,⁶² ואפשר שזה הפשט בדברי מר זוטרא. אך אפשר גם שמר זוטרא חייב לברך על ריח הפרי וגם על הטעימה ממנו. מכל מקום, ברכת מר זוטרא "ברוך שנתן ריח טוב בפירות" מנוסחת במתכונת של ברכות הריח הארץ-ישראליות,⁶³ ולא בנוסח הבבלי "בורא...", כדי להבחין בין ברכת הריח לברכה על האכילה, "בורא פרי העץ". מכאן שאמוראי בבל הכירו את הנוסח הארץ-ישראלי אך בדרך כלל דחו אותו מפני הנוסח "בורא פרי..." כדי להדגיש את העובדה שברכות הריח אינן אלא ברכות הנהנין, כשיטת רב בסוגיא הבאה.⁶⁴

[19] **אמר רב יהודה: האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזי אילני דקא מלבלבי, אומר: ברוך שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות להתנאות בהן בני אדם.**

בעל יפה עיניים מקביל את הברכה הזאת לברכה המוזכרת בירושלמי ברכות ט א, יג ע"ב-ע"ג: "הרואה אילנות נאים ובני אדם נאים אומר: ברוך שכן ברא בריות נאות בעולמו". אך הברכה ההיא מוזכרת לנו מתוספתא ברכות ו ד, ואף בבבלי ברכות נח ע"ב ועבודה זרה כ ע"א מוזכרת הברכה ההיא כברכה תנאית, וברור שאין זו הברכה שהמציא רב יהודה.⁶⁵ דומה שרב יהודה המציא ברכה ארוכה מיוחדת ברוח הברכה התנאית על ראיית בריות יפות המבוססת הן על הנוסח הברכה התנאית, "שכן ברא בריות נאות בעולמו" או כיוצא בזה,⁶⁶ הן על תיאור הנסיבות שבהן עלינו לברך את הברכה התנאית, "הרואה אילנות נאים ובני אדם נאים":

הברכה של רב יהודה בסוגיא שלנו

הברכה התנאית על פי בבלי ברכות נח ע"ב

ראה בריות טובות ואילנות טובות, אומר: **ברוך שלא חיסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות להתנאות בהן בני אדם.**

אף ברכה זו היא ברוח ההלכה הבבלי ומימרת רב בתחילת הסוגיא הבאה הרואה בברכה על הנאה מן הריח חובה גמורה, כמו החובה לברך לפני האכילה. לאחר הקביעה כיצד יש לברך על כל הריחות שמהם נהנים באופן פרטי, כגון כשמריחים במוגמר הנודף או בבושם או בפרי שמחזיקים ביד או שמורחים על הגוף או על השער, נשאלת השאלה כיצד מברכים על הריחות הנעימים של האביב שבטבע. נראה שבמקום לחייב ברכה בכל יציאה מן הבית קבע רב יהודה ברכה מיוחדת על תחילת פריחת עצי הפרי באביב, והיא פוטר את כל ההנאות מריחות הטבע במשך השנה.

62 ראו, למשל, תוספות ברכות מג ע"ב, ד"ה האי מאן.

63 ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: נוסח ברכות הריח בארץ ישראל ובבבל".

64 ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: ברכות הריח בבבל".

65 יסוד המימרא כאן, ומכאן היא מצוטטת בבבלי ראש השנה יח ע"א בלשון "דאמר רב יהודה..."

66 ראו נסחים שונים במקבילות הנ"ל ובעדי הנוסח השונים של התוספתא, ברכות ו ד, אצל ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק א, זרעים (לעיל, סוגיא ב הערה 3), עמ' 108.

שתי הברכות שנידונו בעמוד הקודם בכתב יד שטראסבורג 4076/19. בראשו של העמוד הימני רשומה ברכת רב יהודה שבסוגייתנו ובתחתית העמוד השני רשומה הברכה כפי שמופיעה בתוספתא. עוד על כתב היד ר' לעיל, התמונה בעמ' 574.